

ORTAÇAĞ TÜRK VE İSLAM DÜNYASINDA
KERVANSARAYLARIN (HANLAR-RİBATLAR)
FONKSİYONLARI

THE FUNCTIONS OF CARAVANSARY IN THE ISLAMIC TURKISH WORLD
DURING THE MEDIEVAL AGE (HANS-RIBATS)

Selami SÖNMEZ*

Özet

Kervansarayların fonksiyonları arasında; askeri, iktisadi, güvenlik, sosyal dayanışma, din eğitimi, misafirhane, istihbarat, mimari, şehirleşme.... sayılabilir. Yukarıdaki fonksiyonlarıyla Türklerin Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde Anadolu ve Maveraünnehir coğrafyasında bir "kervansaraylar medeniyeti" kurdukları söylenebilir.

Günümüz dünyasında işlevleri kervansarayların fonksiyonlarıyla örtüşen herhangi bir kurum yoktur.

Anahtar Kelimeler : Kervansaray, Fonksiyon, Eğitim

Abstract

Kervansaray served for the following purposes: military, economical, security, intelligence, architectural, urbanization, social cooperation, religious education, and guesthouse. It can be said that Turks created a "kervansaray civilization" in the region starting from Anatolia to Maveraünnehir in the Seljuks and Otoman periods.

In today's world, there are no institutions whose functions match with the functions of kervansaray.

Keywords : Caravansary, Function, education

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi K.K.Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Öğretim Üyesi.

GİRİŞ

Batı'da varlıkların izahundan, davranışların izahına kadar birçok durumu izahta kullanılan yaygın düşüncelerden biride "fonksiyonalizm"dir. Bir cümleyle Fonksiyonalizm; varlığın varlık sebebi fonksiyonudur. Bütün varolanlar bir fonksiyonu icra etmek üzere varlığa getirilirler. Fonksiyonları varoldukça mevcudiyetlerini sürdürürler. Fonksiyonu bitmiş varlıklar tarih sahnesini terk ederler... şeklinde özetlenebilir.

Kervansaraylar da tarihe mal olmuş köklü müesseseler olarak bu varlık kapsamındadırlar. Onlarda yukarıda bahsedilen fonksiyonalizm teorisine tabidirler. Yani bir fonksiyonu icra etmek üzere kurulmuşlar, fonksiyonlarının devamına paralel olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Nihayet Varlık-Fonksiyon ilişkisinin kaçınılmaz sonucu olarak artık mevcudiyetlerini yitirmişlerdir. Onların fonksiyonlarını başka kurumlar üstlenmiş durumdadırlar.

Yaklaşık on asır insanlık hizmetinde bulunabilmesinden, ne hayati bir fonksiyon gerçekleştirmiş olduğu hakkında bir kanaate ulaştığımız kervansaraylara Türk-İslam dünyası minnet borçludur.

I. KERVANSARAYLARIN FONKSİYONLARI

II. Askeri Fonksiyonları

Temeilde; "Ribatın kuruluşu, cihad farızasına, İslam ülkesinin silah ile korunması ve genişletilmesine dayanır. Bizans ülkesinde de, Prokopius'ta da bahsedilen, Kartaca'da denize yakın bir yerde ki Mandra-Kion gibi, müstahkem manastırlar vardır; fakat bu manastırlardaki keşişlerin herhangi bir askeri rol oynadıkları şüphelidir. Buna karşılık ribatın devamlı veya geçici sakinleri (din) mücahidleridir. Ribatlar her şeyden önce İslam ülkesi hudutlarının tehlikeli noktadaki müstahkem mevkiiler, orduların toplanma yerleridir".¹

¹ Marcasis, Georges. Ribat, İA. C.IX, MEB Basımevi, İst,1960, s.734-737 (734); Köprülü, M.Fuad. Ribat. Vakıflara ait Tarihi İstilahlar, Vakıflar Dergisi, S.II,s.268-288 (267); Kafesoğlu İbrahim. Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayınları, İst.1983, s.353.

Onların fonksiyonları arasında en hâkim olanı fetih amaçlı askeri işlevi olmak gerekir.

Türk İslam Coğrafyasında, Ribatlar umumiyetle hudutlarda stratejik ehemmiyeti olan başlıca yerlerde kurulmuş müstahkem mevkiilerdir ki, bilhassa ilk zamanlarda, cihad için gelen gönüllüler burada toplanırlar; düşman hücumu karşısında, müdafaasız yerlerde yaşayan civar halkı buralara gelip barınırlar.

“Tıpkı Bizans hudutlarındaki küçük müstahkem mevkiiler gibi, İslam Ribatları da bir müdafa duvarı ile çevrilmiş, binaları, ambarları, ahırları ve bir tarassud ve işaret kulesini ihtiva eden ve içinde bir mescid ile bir hamam da bulunan bir birlikdir; mevkiilerinin ehemmiyetine göre bunlar muhtelif büyüklük de olurlar; ve hudutlar üzerinde bir müdafa silsilesi halinde devam ederler. İlk zamanlarda Ribatların daimi muhafız kuvvetleri gönüllülerden ibaretti; sonraları İslam devletlerinin teşkilatı büyüyüp kuvvetlendikten sonra, buralara muntazam askeri kıtalar yerleştirilmeğe başlanmış ve harp zamanlarında ayrıca gönüllüler de eskisi gibi buralarda toplanmağa devam etmişlerdir.

Stratejik mevkiilerinin ehemmiyeti dolayısı ile bazı Ribatların, devlet teşkilatının kuvvetlendiği sonraki zamanlarda adeta büyükçe bir şehir haline geldiği görülüyorsa da, ilk asırlardaki Ribatların daha ziyade küçük makyasda bir müstahkem mevki olduğu söylenebilir: Yalnız Maverâünnehr’de 10.000 ribat bulunduğu hakkında İbn Hallikan’ın ifadesini ve eski coğrafyacıların Ribatların çokluğu hakkındaki kayıtlarını ancak bu suretle izah edebiliriz”.²

Olaya bir miktar sosyal psikolojik açıdan yaklaşırsak, “İslam’ın ilk asırlarında, bilhassa daimi bir cihad sahası olan yerlerde ne gibi psikolojik hususiyetlerin hâkim olduğu kolayca tahmin olunabilir. Bundan dolayı, servet sahiplerinin bu gibi küçük Ribatlar yaptıklarını yahut mevcut Ribatların müdafa kudretini artıracak hayırlı tesislerde bulduklarını, bir çok dindarların cihad farzını yerine getirmek için hudutlara koşarak Ribatlarda muvakkat veya daimi surette yerleştiklerini görüyoruz. Ribatlarda yaşadıkları için “murâbit” adını alan bu gaziler, umumiyetle gönüllülerden ibaretti; birçoğları, muayyen bir zaman bu cihad vazifesini gördükten sonra, ana yurdlarına dönüyorlardı.

² Köprülü, M. Fuad. A.g.m.,s-267-288 (268-69).

Düşman hücumu karşısında ateş kuleleri ile uzaklara haber verildiği gibi, civardaki ahaliye de davullarla tehlike işareti veriliyor ve herkes Ribatda toplanarak müdafaa tanzim olunuyordu. Daha sonraları Ribatlarda en geç XVI. asırdan başlayarak devletten tahsisat alan daimi muhafız kuvveti bulunduğu ve gönüllülerin bunlara yardımcı kuvvet olarak iltihak ettiği malumdur".³

Murabıtın, birçokları, muayyen bir zaman bu cihad vazifesini gördükten sonra, ana yurtlarına dönüyor ve böylece senede birkaç defa mürettebat değişiyordu.

Düşman hücumu karşısında, mürettebat civarındaki eli silah tutan erkekler ile takviye ediliyor ve bunlar davul çalınarak toplanılıyordu.

Garb İslam dünyasında son cihad sahası olan Endülüs'de, hudud boylarında Ribatlar tesis edilmiş olduğu tahmin edilebilir.

Kervansaray ananesinin yakın şarkta inkişafı Selçukluların ve ondan doğan Türk Devletlerinin eseridir. Fakat bu husustaki faaliyetlerin en çok inkişaf ettiği saha Selçuk Türkiye'sidir.

"Karatay Kervansarayı Selçuk ordularının doğu ve batı hareketlerinde konakladığı bir yer olduğu gibi Memluklar Sultanı Baybars'da Anadolu'ya gelirkin ordusu ile burada misafir olmuştur.

Moğol kumandanı Baycu'nun Eyyuphisar civarında bulunan Kılıçarslan ribatın'da (yanında) kışladığı Kongurtay'ın aynı havalideki Pervane Ribatı etrafında karargâh kurduğu hakkındaki kayıtlar kervansarayların ordunun emniyeti ve ihtiyaçlarını sağlaması bakımından gördükleri hizmetle ilgilidir. Kervansarayların müdafaa vaziyetleri hakkında verdiğimiz malumat askeri ehemmiyetleri ve bu maksat uğrunda kullanılmış olacaklarını meydana kor.

Hususiyle hudutlara yakın olan kervansarayların muharebe zamanlarında, eski hudut ribatları vazifesini gördüğü muhakkaktır".⁴

I-II. İktisadi Fonksiyonları

³ Marçais, Georges. A.g.m., s.734-737 (735).

⁴ Turan, Osman. Selçuk Kervansarayları. T.T.K. Belleten, X/39 (1964), s.471-496 (491).

I-II. İktisadi Fonksiyonları

Türk-İslam dünyası kervansarayları askeri bakımından haiz oldukları ehemmiyetin dışında, çok önemli bir ticari işleve de sahiptirler. O da; zengin ticari emtia nakleden kervanlara hudut civarlarında düşman çapullarından göçebe ve eşkiya baskınlarından koruyacak emniyetli konak yerleri sağlamaktır. Bundan dolayıdır ki, bu kervansaraylar müstahkem surlarla çevrilmiş ve bu surlar üzerinde kule ve burçlar inşa edilmiş, kapıları demirden yapılmış ve bu suretle her türlü tehlikelere karşı koyabilecek bir müdafaa tertibatıyla teçhiz edilmişlerdir.

“Selçuk Türkiye’sinde cereyan ettiğini müşahade ettiğimiz büyük ticari faaliyetlerin birinci saiki bu umumi şartların Türkiye lehinde gelişmesi ise ikincisi, hiç şüphesiz, Selçuk devletinin güttüğünü gördüğümüz çok dikkate şayan iktisadi ve ticari siyasetidir. Filhakika II.Kılıçarslan, I.Gıyaseddin Keyhusrev, I. İzzeddin Keykavus ve I.Alâaddin Keykubad gibi bu devrin büyük ve geniş görüşlü sultanlarının, bu umumi şartların ehemmiyetini tamamıyla kavrayarak, İktisadi ve ticari faaliyetleri artırmak için çeşitli vasıtalarla, bir çok koruyucu ve teşvik edici tedbirlere başvurduklarını görüyoruz. Onlar fetihlerini, ticaret yollarını emniyet altında bulundunmak, iktisadi gayeleri ilk plâna almak suretiyle yapmış ve ona göre ayarlamışlardır.

Nitekim Türk İslam Dünyasında filhakika kervansarayların vücut bulması ile ticari faaliyetler arasında sıkı bir müvazilik göze çarpar.

II.Kılıçarslan zamanında siyasi gelişme ile birlikte ticari faaliyetler süratle inkişafa başlarken bununla ahenkli olarak kervansarayların da inşa edildiği görülmektedir.

Sultanlara ait ilk kervansaray, II.Kılıçarslan tarafından Aksaray civarında yapılmıştır. Bu hadise bu sultanın Aksaray şehrini kurarak burada büyük binalar, saraylar, medreseler inşa ettirmesi, oraya Azerbaycan vesair yerlerden Müslüman halkı, gaziler, âlimler, tüccarlar getirterek yerleştirmesiyle alakalıdır”.⁵ Bundan sonra aynı sebepler dolayısıyla kervansaray inşası süratle ilerler ve XIII. Asrın ikinci yarısına kadar devam eder.

⁵ Anonim. Selçukname, İçinde; Turan, Osman. Selçuklu Kervansarayları, T.T.K. Belleten, X/39. (1964). S.471-496 (476-77); Merçil, Erdoğan. Müslüman Türk Devletleri Tarihi. İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayınları.İst.1985., s.175-181.

II. Gıyaseddin Keyhusrev zamanında hükümdarın zayıf bir şahsiyet olmasına rağmen ticari zaruretlere ve iktisadi gelişmeler dolayısıyla, babası Keykubad zamanındaki gibi kervansaray yapma geleneği bütün hızıyla devam etmiştir.

Anadolu'da bu büyük kervanrasayların hepsinin XIII üncü asıra ait olması bu devrin iktisadi ve ticari vaziyetinin ne kadar ehemmiyet arzettiğini göstermeğe kâfidir.⁶

Bir kervansaray, gerçekleştirilen ticari faaliyetin mahiyetini anlamak için kervansarayın bir gününü tasvir etmekte fayda vardır.

Sokulu Mehmed Paşa'nın Lüleburgaz'daki kervansarayı hakkında Evliya Çelebi'nin verdiği malumat bu müesseselerde câri olan usul ve adetleri göstermek bakımından dikkate değer: "Bir bab-ı azim içre kal'a misal karşı karşıya 150 Ocak han-i kebirdir. Haremlî, develekli, ahurlu olup sadece ahuru üç binden ziyade hayvan alırKapuda daima didebanları nıgehanlık ederler. Bu del'aşa kapuda mihter-hane çalınup kapu sedd olunur. Didebanlar vakıftan kandiller yakup dibinde yatarlar. Eğer nisfülleylede taşradan misafir gelirse kapuyu açup içeri alırlar. Mâhazer taâm gelirler. Amma cihan yıkılsa içeriden taşra bir âdem bırakmazlar, şart-ı vâkıf böyledir. Ta cümle misafirin kalkıkta yine mihterhâne döğülüp herkes malından haberdar olur.

Hancılar, dellâllar gibi: "Ey ümmet-i Muhammed! malınız, canınız, atınız, donunuz tamam mıdır?" diye rica edüp nidâ ederler. Misafirin cümlesi "Tamamdır, Hak sahib-i hayrata rahmet eyleye" dediklerinde bev vaplar vakt-i şâfii iki dervâzeleri güşade idüp yine kapu dibinde, "gafil gitmen, bisât gaip etmen, herkesi refik etmen, yürün Allah âsân getire" deyü dua ve nasihat ederler. Herkes bin canibe revan olur. Bu hanın garbinde vüzera ve vükelâ, âyan ve kibar için haremlî, divan hâneli, yüz elli hücreli, hamamlı, kilerli, matbahlı bir saray-ı azim vardır ki medhinde lisan kasırdır.⁷

"Kervanlar, tehlike olmayan zamanlarda içeri girmezlerdi, Avlu ve odalar bu kadar insanı, arabayı ve eşyayı almazdı. Tam tertibatlı olanlar ancak yüz atlı alabilirdi. Kervan gelince, zengin veya fakir, herkes kendi odasını

⁶ Kafesoğlu, İbrami. Selçuklular. İA.C.X, MEB. Basımevi, İst.1966, s.353-416 (401-403); Turan, Osman. A.g.m.,s.471-497 (475-76).

⁷ Evliya Çelebi. Evliya Çelebi Seyahatnamesinden En Güzel Seçmeler. İskit Yayınevi, İst.1962.s.127-128.

seçerdi. Çünkü bu binalarda insanların mertebe ve kalite farkı asla göz önüne alınmazdı. Bazen nezaketten veya menfaat düşüncesiyle küçük bir satıcı büyük bir tüccara yerini bırakırdı. Fakat kim olursa olsun bir defa yerleşti mi odasından kimse onu çıkaramazdı. Geceleyin kervansaray kapıcısı cümle kapısını kapatırdı. Her şeyden mesul oydu. Kervansarayanın etrafında daima bekçiler bulunurdu”.⁸

Osman Turan, Sultan Süleyman namına yazılan kanunnameye istinaden; “Kervansaraylılar emin ve mutemed kimseler olup her sabah kervansaray halkına icazet vermeden kervansarayda konan halkdan istifsar edüp kimsenin rızkı nehb olmadığı malûm ve muhakkak alduktan sonra kârbânsaray kapusun açivere ve Kârbansaraycı bu manâyı eyidüp düstur vermiş olup sonra kârbânsaray halkından kimesne rızkın ve esbabın uğurlandı dise mesmü olmaya. Ve eğer kârbânsaraycı ol manâyı eyitmeden halka düstur vermiş olup ol gice kârbânsarayda konan halkın nesnesi uğrulanmış olup ki muhakkak ola, kârbânsaraycıdan çun gadr oldu uğrulan esbabın kıymetini kârbânsaraycıya tazmin ettürelere”.⁹

Yukarıdaki satırlardan okuyucunun çıkarması gereken mesajlar şunlar olabilir.

1- Kervansaraylar ülke ticaretinin güvenli nakli ve seyri için şehirlerde ve şehirlerarası önemli geçit noktalarında kurulmuş konaklama, sergileme ve alışveriş merkezleridir.

2- Kapıları günün her saatinde kontrol altındadır.

3- Dışarıdan gelenlere açılır.

4- Gelenler münhal odalara yerleştirilir.

5- Misafirlerin hayvanları ve malları teslim alınır.

6- İnsanlar ve binek hayvanları doyurulur.

7- Sabah olunca görevli; herkesin malına, canına namusuna vb. gibi zarar gelip geldiğini sorup geleneksel sayım yapıldıktan sonra kervanın kervansarayı terk etmesine izin verilir.

8- Eğer zarar uğramış, malı kaybolmuş, çalınmış tüccar olursa kervansaray idaresince zararı tazmin edilir.

⁸ Pakalın, M.Zeki. A.g.e.,s.245-247 (246).

⁹ Turan, Osman. A.g.m., s.471-497 (494).

I.III. Güvenlik Merkezi Fonksiyonu

Kervansarayların dikkatlice bakıldıklarında hem toplam hem de devlet nazarında bir can, mal ve namus güvenlik merkezleri olarak da görüldükleri müşahede edilir.

“Kervansarayların sağladığı emniyeti, haiz oldukları müdafaa kudretini önlemek ve ticari faaliyetlerdeki rollerini meydana koyabilmek için Kerimeddin Aksarayı'nın zikrettiği bir vaka bu bakımdan bizim için çok ehemmiyetlidir: Konya-Aksaray yolu üzerinde (Aksaray'a bir menzil mesafede) bulunan Alâaddin Keykubad hanı, Karamanlılar ile Memreş adlı bir Türk beyi arasında vuku bulan bir muharebede tahribe uğramış ve iki burcu yıkılmıştı.

Bu yıkıklık dolayısıyla Konya-Aksaray yolu, emniyetsiz bir hale geldiğinden, birkaç yıl işlemez oldu. Bu sırada (XIV üncü asrın başları) müelif Kerimeddin, Gazan Han'ın yarlığı ile Selçuk ülkesi vakıflarına nâzır olunca, yıkılan bu iki burcu yaptırdı ve bu sayede yol eski revnakını kazanarak işlemeye başladı. Fakat bu defa, Anadolu'da zulümüyle meşhur olan Moğol kumandanı İrincin kendisine karşı ayaklanan İlyas adlı bir Türk beyi ile mücadeleye girişti. İlyas, İrincin'e karşı dayanamadığı için bu kervansaraya sığındı. Moğol kumandanı, İlyas'ı teslim almak maksadıyla iki ay kadar kervansarayı muhasıra etti; 20,000 kişilik okçu kuvvetler yanında zamanın taş atan arrâde, ateş saçan neffâte ve mancıklar gibi bütün muhasara silahları ile gece gündüz uğraştı ise de kervansarayı düşürmeye ve İlyas'ı elde etmeye bir türlü muvaffak olamadı.

Bu malumat, bize kervansarayların yolların emniyeti bakımından oynadıkları rolü göstermeye kâfidir

Esasen bu günkü vaziyetleri de bu keyfiyeti tamamıyla teyit edecek mahiyettedir.

Bu münasebetle yolların korkulu ve geçit yerleri Osmanlılarda olduğu gibi Selçuklularda da devlet tarafından muhafız askerlere veya vergi muafiyeti karşılığı civardaki köylü halka tevdi edildiği veya bu türlü yerlerde, yolların emniyetine göre kervansaray veya zaviyeler inşa edildiği görülmektedir.

Artuk Oğulları zamanında (560 hicri) Ahlat'dan Bidlis'e doğru yapılan büyük yolun üzerinde köprüler, köprülerin başlarında fonduk (han) lar yapıldı

ki, Bidlis altındaki fonduk üç yüz yolcuyu, hayvanlarını ve bu nispette emteayı alacak bir durumda idi.”¹⁰

Eflâkî'nin bir fıkrası yolların emniyeti için kervansarayların ne kadar ehemmiyetli ve zaruri telakki edildiğini meydana koymak için burada zikre layıktır: “Bir gün Sivaslı Fahreddin Sivas'tan gelmiş, Muineddin Pervâne ve başka emirlerle birlikte Mevlâna'yı ziyarete gitmiş: Mevlâna ona gelişinin hangi konaktan olduğunu sorunca Fahreddin: <Emir Pervâne hanından> geldiğini söylemiş. Mevlâna ona bu yol üzerinde Pervâne'nin harı olup olmadığını sorunca o: “Evet vardır, onun zamanında emniyet ve asayiş o derecededir ki kervan hangi sahraya konarsa konsun orada korkusuz konaklayabilir” demiştir.”¹¹

Sivil halk için geçerli olan bu şartlar ordular içinde aynen geçerlidir. “Hakikaten orduların çok defa bu ribâtlar civarında konakladıklarını ve harblerin bu civarlarda olduğunu görmekteyiz”.¹²

Selçuklu medeniyeti için söylediklerimiz Osmanlı için de söylenebilir. Müdafaa tertibatları dolayısıyla korkulu geçit yerlerinde kervansaray inşa ediliyordu. Osmanlı İmparatorluğu da bu yoldaki faaliyetlere geniş bir nisbette devam etmiştir.

I.IV. Sosyal Kontrol ve Dayanışma Fonksiyonu.

Kervansaraylar sadece askeri ve ticari fonksiyona sahip kurumlar değillerdir. Onların çok güçlü bir sosyal dayanışma, yardımlaşma ve toplumsal bütünleşme (entegrasyon) fonksiyonları vardır.

Nitekim “Büyük yollar üzerinde yapılan ve umumiyetle yapıcıları Selçuk sultanları ve devlet adamları olan bu muazzam kervansaraylar hep vakıf idiler ve maddi büyüklükleri ve teşkilatları nisbetinde de zengin vakıflara maliktiler. Bu suretle bu kervansaraylara inen tüccar ve sair her türlü yolcu, zengin olsun fakir olsun, orada her türlü ihtiyacını meccanen görebilirdi. Vakıa tarihi kaynakların azlığı ve henüz çoğuna ait vakfiyelerin elimize

¹⁰ Turan, Osman. A.g.m., s.471-496 (477-478).

¹¹ Ahmed, Eflaki, Menahib'ül Arifin, C.I, Çev. Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, İst.1973, s.177.

¹² Köprülü, M.Fuad. A.g.m., s.267-288 (274).

geçmemesi dolayısıyla hepsinin vakıf olduğunu bugün için vesikalandırmak mümkün değilse de mevcut kayıtlar ve devrin hususiyeti bu teşmilin tamamıyla hakikate uygun olacağını göstermektedir.

Kervansarayların hedef aldığı diğer gaye de, yolcuların kondukları veya geceledikleri yerlerde, her türlü ihtiyaçlarını temin etmek idi. Gerçekten bu maksatla kervansaraylarda vücuda getirilen tesisler dikkate şayandır. İçlerinde yatakhaneleri, aşhaneleri, erzak anbarları, ticari eşyayı koyacak depoları, yolcuların hayvanlarını koyacak ahırları, samanlıkları, yolcuların namaz kılmaları için mescitleri, misafirlerin yıkanması için hamamları, şadırvanları, hastaneleri ve hatta kayıtlardan çıkarabildiğimize göre, eczaneleri, yolcuların ayakkabılarını tamir ve fakir yolculara yenisini yapmak için ayakkabıcıları, hayvanları nallamak için nalbantlara varıncaya kadar her ihtiyacı karşılayacak teşkilat ve tesisleri ve bütün bunları, bunlara dar gelir ve masrafları idare edecek divân (büro) ve memurları vardı¹³.

Bu durum da göstermektedir ki; kervansaraylar son derece köklü bir hizmet geleneği olan kurumlardır.

Kervansaraylara bir diğer açıdan yaklaşan Fuad Köprülü'ye göre aslında;

“Büyük yollar üzerinde, bozkır veya dağ mıntıklarındaki tehlikeli yerlerde yolcuları ve kervanları barındıran ve koruyan ribatlar ise, sonradan “kervansaray, han, menzil” gibi isimlerle adlanan hayır ve emniyet müesseselerinden başka bir şey değildi. İran ve Maverâünnehir sâhalarında kurulan oldukça sağlam teşkilâtli yerli devletler, muntazam ordulara müstahkem mevkilerde daimi muhafaza kıt'alarına sahip olmakla beraber, zaman zaman herhangi bir ihtiyaç karşısında, ribatlarda, hânakâhlarda toplanan bu gönüllü mücahidlerin yani, gazilerin yardımına müracaata mecbur kalıyorlardı. Maamamfih sonraları, meselâ Semerkand gibi artık hududlardan uzaklaşmış büyük merkezlerde, bu unvan altında yalnız idealist dervişler yahud İslâm ilimlerini öğrenmekle meşgul talebe değil, her çeşit

¹³ Turan, Osman. A.g.m., s.471-496 (479). Öztuna, Yılmaz. Osmanlı İmparatorluğu, türk Ansiklopedisi. (26. ciltten ayrı basım) MEB. Basımevi, Ank.1977, s.146.

serseri ve karıştırıcı unsurlar da mevcut idi ki, çok def'a dâhili karışıklıklara bile sebep oluyorlardı".¹⁴

Tabii genel teamül böyle değildi. Kervansaraylarda sağduyulu, hak yolunun yolcusu görünümündeki "süfilere, yatıp-kalkacak yerden başka, her gün yiyecek, içecek veriliyor, ayrıca elbise ve para temin ediliyordu; ekseriya hankahın bir de hamamı bulunurdu. Hankahın, zikr'e ve namaz kılmağa mahsus yeri var idi. Bu itibarla, bir dereceye kadar da, bir çeşit cami sayılırdı".¹⁵

Sâmâni hükümdarı Ahmed B.İsmail devrinde (IX. yy). "Ordu efradına maaşlarını dağıtan teşkilatın âmiri, bulunan Arız Abu'l Hasan Ali ordudaki eski ve tecrübeli bir askere her nedense kızarak; "artık ihtiyarladığını, bundan sonra işe yaramayacağını, binaenaleyh bir Ribata çekilip oturması lazım geldiğini" söylüyor. Demek oluyor ki o devirde Ribatlarda yalnız genç mücahidler değil, artık harblere iştirak edemeyecek ihtiyar gaziler de vardı ve bunlar buralara çekilerek şüphesiz, ibadet ve tâatle iştigal ediyorlardı".¹⁶

Şark İslam dünyası Suriye, Filistin, Mısır ve Hicâz coğrafyasında ise; "Gerek tarihi kaynaklardan gerek kitâbelerden anlaşıldığına göre, ribat kelimesi bu sâhalarda ekseriyetle yolcuları, kimsesizleri ve bilhassa hacıları barındıracak bir misafirhane, dervişlere mahsus tekke mânalarında kullanılmakta ve sarih olarak hiçbir askeri mâhiyet göstermemektedir".¹⁷

Hatta neredeyse tümüyle bir sosyal dayanışma kurumu olarak faaliyet göstermektedir. Zira enteresandır; Sahavi dul kadınlara mahsus bir ribattan bahsetmektedir.¹⁸ Büyük ihtimalle bu dul kadınlar burada diğer dervişler gibi zikir ile meşgul oluyorlardı. Umumiyetle İslâm memleketlerinde ve bilhassa Mısır'da ve Mağrib'de kadınlara mahsus tekkeler bulunduğu düşünülürse, ribat istilâhının burada da bir nevi tekke manasını ifade ettiği anlaşılır.

¹⁴ Köprülü, M.Fuad. Ribat-Vakıflara Ait Tarihi İstilahlar, Vakıflar Dergisi, S.II, Yıl.1942. s.267-288 (274).

¹⁵ Pedersen, Johs. Mescid. İA., C.VIII, Maarif Basımevi, İst.1960. s.1-71 (59).

¹⁶ Gardizi. Zeyn al-Ahbar, Berlin.1928, s.23-24, İçinde Köprülü, M.Fuad. A.g.m., s.267-288 (272).

¹⁷ Köprülü, M.Fuad. A.g.m., s.267-288 (276).

¹⁸ Quatremere. Matla (Al-Sa'deyn) tercümesi, Notices et Extraits, XIV, 1843, s.19. İçinde Köprülü, M.Fuad. A.g.m.,s.267-288 (276).

Hatta bugün içinde anlamlı bir insan anlayışını sergilemesi bakımından ilginç olmalıdır. Kaynaklar kervansarayda fakir bir hastanın ölmesi halinde tekfin masraflarının vakıf gelirinden karşılanacağını beyan edilmektedir.¹⁹ Buradan da anlaşılıyor ki; kervansaraylar ve benzeri kurumlar sayesinde Türk-İslâm toplumunun fakir-zengin, erkek kadın bütün fertlerinin barınma, beslenme hatta tekfin masrafları dâhil bütün medeni gider ve ihtiyaçları günümüz tabiriyle sigorta altına alınmış bulunmaktadır.

I.V. Dinî Fonksiyonu

Ribat ya da kervansarayları asla günümüz otellerine benzeterek birer ticari veya tümüyle dünyevi konaklama merkezi olarak görmemek gerekir. İslam toplumu bu kurumlara bir yönüyle dinî misyon sahibi müesseseler olarak bakmıştır. Kervansarayların din ile iki irtibat noktası vardır.

1. Müslümanlar cihad orijinine sahip bu kurumları inşa ettirmek, vakıflar bağışlamak, yardımlar yapmak suretiyle hayır (Salih amel) işleyerek Allah (cc)'in rızasını kazanmak istediler.

2. Kervansaraylarda dini etkinlikler yolu ile insanlara dinin öğretimi, yaşatılması, ibadet şekilleri, zikirler, dualar ile onun şeyhler, dervişler vasıtasıyla geniş kitlelere ulaştırılmasına dönük faaliyetler yapıldı.

“Ribat tâbiri asıl manasında, hudutlarda muharebe (cihad) edenlerin oturdukları binalar için kullanılmakta idi; fakat bu kelime, aynı zamanda manevi cihadda bulunan sufiler tarafından da kullanılmaya başlandı”.²⁰ Özellikle hangahların işlevi sufilere oturacak ve ayinlerini yapabilecek bir yer sağlamak idi.

XI.-XII. Asırlarda şarktan gelen tasavvuf cereyânının kapladığı berberi memleketlerinde ribat istilâhı artık bir şeyhün yahut bir şeyhe mensup mezarın etrafında toplanmış dervişlerin yaşadığı bir zâviye ile bağlı olarak muhafaza edilmiştir. Kısaca bilhassa Berberi memleketlerinde “Ribat” kendi mensupları ve müritleri ile beraber inçzivaya çekilip yaşayan bir velinin oturduğu yer (zaviye, tekke) manasına geliyordu.

“Yalnız tahmin edilebilir ki, havânik (hankahlar) bütün hayatlarını devamlı olarak burada geçiren kimselerin oturduğu yer olup, ribatlara ise,

¹⁹ Turan, Osman. A.g.m.,s.471-496 (485).

²⁰ Pedersen, Johs. Mescid. İA. C.VIII, Maarif Basımevi, İst.1960, s.1-71 (58).

eskisi gibi muvakkat bir zaman için gelen dindar kimseler kabul ediliyordu. Ancak bu kesin olarak iddia edilemez. Her halde bizzat Haleb şehrinde bulunan dört ribatın hiçbir askeri tarafı kalmamış idi".²¹

"Mâmafih XVI. yüz yıla kadar uzak Mağrib'de Asfi ribatının Portekizlilere karşı mücadelede askeri bir rol oynadığını görüyorsak da, şarkta, kafirlerin artık islamiyeti tehdit etmediği memleketlerde bu müessese asli vasfını değiştirmiş idi veya daha doğrusu daha eski ribatlarda çok revacda olan riyâzet ve zikirler tamamıyla askeri talimlerin yerini almıştır. XII. yüz yıldan itibaren ve belki daha önce, tasavvufun gelişmesi ve süfi tarikatlarının teşekkülü bu kışlalara yeni bir "varlık sebebi" kazandırdı. Bunlar zâviye ve tekke haline getirildi. Ribattaki bu değişme, ilk defa İran'dan başlayarak sür'atle bütün İslâm dünyasına yayıldı".²²

Ribatların İslam dinin öğretilmesi, tanıtımı ve yayılmasına yaptığı hizmetler bu kurumlara Müslüman halk nazarında ilahî bir misyon kazandırdı. Bu misyonel inanç halkı kervansaraylara yaklaştırdı. Artık; "kendi imkânları ile Ribat yapmak veya onun tahkimatını kuvvetlendirmek hayırlı bir iş sayılıyordu. Burada İslâmiyet'e hizmet etmesi için, halkı ikna ve karakollara erzak te'min etmek, hattâ cihâd farzını yerine getirmek için bizzat bunlar arasına katılmak da sevap idi. Al-Mukaddesi ribatın Filistin sahillerinde, Allah'a hizmet yolunda, diğer bir kullanılış şeklini bildirmektedir. Bunların işaret ataşi içinde Müslüman esirler bulunan Hıristiyan gemilerinin yaklaştığını haber veriyor ve fidye mukabilinde, bunların kurtarılması için, pazarlığa girişiliyordu. Herkes imkân nispetinde payına düşeni vermeye çalışıyordu".²³

Parasını, ribat yoksa yaptırmaya, harap ise tamir ettirmeye, sağlam ise hizmetin aksamaması ve sürmesi için vakıflarına rağmen tasadduk ederek para ve emtia yardımı yapmaya ayıran insanlar ribat hizmetini sürdürdükçe kendi sevap defterlerinin kapanmayacağına inanıyor ve böyle davranmaktan mutlu ve tatmin oluyorlardı. Bu duruma ilaveten sayısı binlerce diye ifade edebileceğimiz insan kitleleri ribatın bu uhrevi havasından istifade ediyor, istifade edenlerin dualarından kendilerine de umuyorlardı. Yardımın temel

²¹ Marcais, Georges. Ribat. İA. C.IX, MEB Basımevi, İst.1960, s.734-737 (736).

²² Marcais, Georges. A.g.m.,s.734-737 (736).

²³ Marcais, Georges. A.g.m.,s.734-737 (735).

espirisi de zaten buydu. Hatta Sivas'da bulunan Emir Ahur İmadeddin Ayaz'a ait bir fonduk (han)'da bir mescid bulunduğu kaydedilmiştir.

Nitekim ticaret maksadıyla şehirde bulunan yabancı tüccarlar arasında bir de Ceneviz kolonisi mevcuttu ki, bunların uzun zaman kiralayıp oturdukları Kemaleddin Fonduk'unda da bir kilise bulunuyordu.²⁴ Mevcudiyeti aynı espiriyi dayanıyordu.

I.VI. Misafirhane Fonksiyonu.

Kervansarayların en karakteristik fonksiyonlarından biri de misafirhane oluşlarıdır. Aslında bu fonksiyonu kervansaraylar zaviye, kanekâh, imaret, han ve ribat adlarıyla karşımıza çıkan kurumlar yardımıyla yerine getiriyordu.

Misafirhane işlevleri konu edilince ilk akla gelen kervansaraylar Türkistan'dakiler olurdu. Türkistan'da çok köklü ve güçlü bir kervansaray geleneği ve kültürü oluşmuştu.

"Semerkand ve merv çevresinde, Maverâunnehir'in çeşitli yerlerinde VIII-IX. yüzyıllarda askeri amaçlı ribatların yapımı sürmüştü, fakat IX.yüzyılın sonlarına doğru Müslümanlığın yayılmasıyla sınır boyunca yapılan ribatların işlevi değişerek hankâha ve özellikle ticaret yolu üzerinde olanlar kervansaraya dönüşmüştür. Ribatların nitelik değiştirmesiyle Mısır, Suriye ve Filistin'de ribat kelimesi "derişlere mahsus zaviye hankâh yolcuları, kimsesizleri, hacıları barındıran misafirhane" anlamında kullanılmış, Maverâunnehir ve İran'da ise XI. yüzyıldan itibaren kervansarayla aynı manayı ifade etmeye başlamıştır."²⁵

Yukarıdaki ifade ile; "Görülüyor ki, bütün hayır işlerinde olduğu gibi, askeri gayeler dışında, yolcuların meccanen yemek ve yatmaları için kervansaray (ribat) inşası ananesi İslam âleminde en fazla Türkistan'da inkişaf etmiş idi. Selçuklular birçok ananelerle birlikte bu kervansaray ananesini de Tütistan'dan getirmişler ve İslâm âleminde, her sahada olduğu gibi bu hususta da takip ettikleri devletçilik zihniyetiyle, imparatorluklarının her tarafına yaymayı devletin menfaati icabı saymışlardır ki, Osmanlı İmparatorluğunun şayanı dikkat bir maharetle tatbik ettiği devletçilik,

²⁴ Bratianu, Commerce Genoıs, p.163 içinde; Turan, Osman. A.g.m., s.471-496 (495).

²⁵ Akalın, Şebnem. Kervansaray, Diyanet Vakfı, İ.A.C.25 Ank.2002, s.299-302 (299).

Selçuklularla başlayan bir hareketin gelişmesinden başka bir şey değildir. Bu İslam tarihinde Selçuk istilasının, üzerinde durulması gereken, ehemmiyetli neticelerinden biridir. Yukarıda Türkiye Selçuklularının bahsettiğimiz iktisadi ve ticari siyasetleri ve bu arada kervansaray inşa etmeleri keyfiyeti de bunun bir tezahürüdür. Nizam'ül-mülk kervansaray inşa edilmesini, kâriz yapmak, kanal açmak, köprü kurmak, köyleri imar, şehir ve kaleler inşa etmek, talebeler için medrese vücuda getirmek gibi işlerle birlikte, Selçuk padişahlarının vazifeleri arasında sayar.²⁶ Bu anlayışın hemen aynı Osmanlı'ya da tevarüs ettiği söylenebilir.

Bilinen tarihi seyir içinde, "İslam hudutları daha ileri ülkelere gittikleri zaman tabiatıyla bu ribatlar askeri mahiyetini kaybederek vakıfları ve eski teşkilatıyla yolculara mahsus bir kervansaray halini alırlardı ki, kervansarayların ribat adını alması bununla ilgilidir. Mamafih İstahri, daha X uncu asırda Türkistan'da yolculara ve hayvanlarına meccanen bakan ribatların mevcut olduğunu söylüyor. Ona göre Maverâunnehr halkı kadar misafirperver ve dindar halk yoktur.

Misafirleri kabul etmek için İbd Batüta'nun Anadolu'daki Ahiler hakkında dediği gibi, birbirleri ile münazaa bile ettiklerini, başka İslam ülkelerinde zenginlerin çoğu malını zevklerine mezmum işlere sarfettiği halde, buradaki servet sahiplerinin mallarını hayır ve cihâd uğrunda harcadıklarını, yolları imar ve tenha yollarda ribatlar vücuda getirdiklerini, hiçbir belde, bir köy, yol giden bir çöl veya yolcuların konakladığı bir yer yoktur ki orada bir ribat yapmamış olduklarını, bunların ekserisinde yolcuların meccanen yiyip yattıklarını, hayvanlarını yemlediklerini söyler. Hattâ o, Semerkant mıntıkasında bulunan bir menzile çok defa birden yüz, iki yüz yolcu hayvanlarıyla birlikte konup meccanen yiyip yattıklarını, sahibinin bundan üzölmek değil memnun olduğunu, burasının yüz yıldan fazla kapısının kapanmadığını hayretle zikr eder".²⁷

Sultan Alâaddin Mevlana Baha Veled Konya'ya geldiğinde onu karşıladı ve sarayında misafir etmek istedi. Mevlana Baha Veled kabul etmedi ve "İmamlara medrese, şeyhlere hânakah, emirlere saray, tüccarlara han, başıboş gezenlere zaviyeler, gariplere kervansaraylar münasıptır" buyurup Altunpâ

²⁶ Nizamü'l-Mülk, Siyasetname. Çev.M.A.Köymen, T.T.K. Yayını.Ank.1999, s.10.

²⁷ K,Mesâlik el-memalik, B.G.A. I, Leiden-1927, s.289-290 içinde Turan, Osman. A.g.m.,s.471-496 (489).

medresesine indi.²⁸ Böylece bu kurumların amaçlarının kimlere hizmet etmek olduğunu belirledi.

Bu meyanda zikretmeliyiz ki; Harplere, çapulları mâruz olmayan büyük merkezlerdeki ribatların meselâ Mekke'de olduğu gibi sadece hacılara mahsus bir misafirhane, başka memleketlerden gelip kalmış fakirlere, dervişlere, talebeye sığınacak bir yardım evi mahiyetini alması pek tabiidir.

Mekke, Medine, Kahire, Bağdat, Şam, Kayseri vb. gibi kültür ve medeniyet merkezlerindeki ribatların güvenlik kaygısıyla askeri ağırlıklı değil, birer misafirhane olarak hizmet vermiş olması şartların gereğidir.

Türk ve İslam dünyasında önemli yollar üzerinde kurulan kervansarayların fonksiyonlarını şehir merkezlerinde hanlar ve bedestenler yerine getirirdi.

Hatta şehirlerde bulunan bu gibi hanlar yalnız tüccar yolculara mahsup olmayıp bizzat tüccarların da yerleşip alış veriş ettikleri yerlerdir. Türüklü kayıtlar bu gibi hanların tüccarın cinsine ve ihtisasına göre ayrıldığını göstermektedir. Nitekim vakfiyelerde Pamuk Hanı, Bezzazlar Han'ı, Şekerciler Han'ı, Saraçlar Han'ı... gibi türlü ticaret yapan veya tacirleri barındıran hanlara rastlıyoruz.

Yollardaki kervansaraylara mukabil şehir ve kasabalardaki hanlar da tüccar ve yolculara mahsus olmakla beraber bunların tamamıyla ticari mahiyette ve ücretli müesseseler olduğunu burada belirtmek lazımdır.

I.VII. Muhabere Fonksiyonu

Kervansarayların askeri ve güvenlik merkezi fonksiyonlarının bir uzantısı sayabileceğimiz bir diğer işlevi ise, bir istihbarat merkezi de diyebileceğimiz şekilde yürüttükleri muharebe fonksiyonlarıdır.

Kervansaraylar; çevre halkı için tehlike halinde bir sığınak olarak kullanılırken, "Tehlikeden halka haberdar etmek diğer hudut karakollarına ve iç taraflarda müdâfilere yardım edebilecek kimselere işaret vermek için, nöbet yeri olarak kullanılıyordu. Buna göre, böyle bir ribat bir müdâfaa duvarı ile

²⁸Ahmed, Eflaki, Ariflerin Menkıbeleri, C.I, çev.Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, İst.1973, s.123.

çevrilmiş binaları, silah ve erzak depoları ile bir de işaret kulesini içine alan bir bütündür. Gelişmesi aşağıda gösterilecek olan bu yapı tarzı, tabiidir ki, çok defa pek basit şekilde tatbik edilmiştir.

Ekseri hallerde ribat Bizanslıların hudutlarında yaptıkları gibi, yalnız bir gözetleme kulesi ile küçük bir müstahkem mevkiden ibaret idi. Yalnız Maverâunnehir'de 10.000 ribat bulunduğu ifadesini ve eski coğrafyacıların bunların çokluğu hakkındaki kayıtlarını ancak bu süratle izah edebiliriz. Deniz hudutları çok sayıda böyle ribatlar ile dolu idi. Bütün Filistin ve şimâli Afrika sahilleri boyunca bunlar mevcut idi".²⁹

Biri birlerini görebilecek belirli uzaklıklarda kurulan, "bu ribatların içinde veya dışında bulunan ateş kuleleri vasıtası ile İskenderiye'den Septe'ye kadar bir gecede haber verildiği hakkındaki ifade bir az mübalegalı olsa bile, böyle bir çabuk haberleşme usulünün varlığı anlaşılabilir. Feneri ribat olarak kullanılmış gibi görünen İskenderiye'nin zikredilmesi de dikkate değer. İspanya sahillerinde ve aynı şekilde Hıristiyan krallıklarına bakan kara hudutlarında da bilhassa cihadların şiddetlendiği Murabutlar zamanında ribatlar var idi."³⁰

Kuzey Afrika'nın Akdeniz sahili boyunca Mısır'ın İskendireye limanından Cebelitarık Boğazı girişindeki Septe bazı kaynaklarda Ceuta'ya kadar bütün bir sahil boyunca yaklaşık 4591 km sıralanan ribatlar ile İslam ülkelerinin hem deniz hem de kara hudutları bir muharebe ağı ile örülmüştü.

M.Fuad Köprülü, yeni bir yorum getirerek, "bu ribatların içinde veya dışında ateş kuleleri vasıtasıyla, düşmanın herhangi bir hareketi derhal bütün İslam memleketlerine bildiriyordu. İskenderiye'den Ceuta'ya kadar bir gecede bu kuleler vasıtası ile haber verilebildiği hakkındaki ifade biraz mübalağalı olsa bile, böyle bir "süratli haberleşme sistemi"nin mevcudiyeti muhakkaktır. Kaşgarlı Mahmud'un ifadesi beşinci asırda İslam dünyasının Uzak Şark Hudut bekçisi demek olan Karahanlılar'da da bu ateş kulelerinin bulunduğunu anlatmaktadır. Bu umumi izah, ribat müessesesinin ilk asırlardaki dini-askeri mahiyetini aydınlatmaya kâfidir"³¹ demektedir.

²⁹ Marcais, Georges. A.g.m., s.734-737 (734).

³⁰ İbidem.

³¹ Köprülü, M.Fuad. Ribat-Vakıflara Ait Tarihi İstilahlar, Vakıflar Dergisi. S.II, s.267-288 (268-69).

I.VII. Şehirleşme Fonksiyonu

Kervansarayların bir diğer fonksiyonu da Ortaçağ Türk ve İslam dünyasında şehirleşmeye ve şehir mimari dokusunun oluşumuna olan katkılarıdır. Çünkü kervanların geçtiği kasabalar gibi konakladığı kervansarayların civarı da küçük bir ticaret merkezi haline gelirdi. XIII üncü asırda Suriye, Irak, Şarki Anadolu ve Ermenistan'dan Kayseri, Sivas istikametinde ilerleyen yolların kavşağında bulunan Karatay Kervansarayı civarı da böyle bir merkez idi. Kervansarayın inşasından sekiz sene sonra orada on beş dükkân ve kira getiren evlerin bulunması bu ticari faaliyet hakkında bize bir fikir verebilir.

Bir kervansarayın bulunduğu yerin çevresinde önce dahili sonra da kervansaray surlarının dışına taşan bir sosyo-ekonomik hayat şekillenmeye başlıyordu.

Mesela; "Tokat ve Zile arasında, Sivas'dan Karadeniz limanlarına giden büyük yol üzerinde bulunan Pazar hanı ile Azine Pazar hanı gibi hanların isimleriyle buralarda birtakım Pazar (panayır)ların ve bunun neticesi olarak da bazı kasabaların meydana geldiği bilinmektedir.

Evliya Çelebi, "Azine pazarının kaza olduğunu ve orada mamur bir han olduğunu söyler."³² Yine onun Sivas'ın bir menzil şimalinde Sivas Yenişehir hakkında verdiği malumat, yukarıda kaydettiğimiz yeni hanın yerinde vücut bulması dolayısıyla zikre şayandır. Bin haneli güzel bir Müslüman şehri olduğunu, bir camii, iki mescidi, bir hamamı, bir mekteb-i sibyanı ve taştan muazzam bir hanı bulunduğunu, kervansarayın yüz tavla at aldığını, hanın önünde yolun her iki tarafında elli dükkân mevcut olduğunu, Sivas'la Tokat arasında bir menzil olduğundan günden güne büyüdüğünü, çarşı ve hanın iki başında kale kapısı gibi büyük kapıları bulunduğunu zikrettikten sonra, eskiden korkulu ve derbent yer olması dolayısıyla hala burada oturan halkın örfi vergilerden muaf olduğunu söyler.³³

Konya Kayseri arasında çok daha faal bir yol üzerinde bulunan kervansarayların da aynı çeşit ticari faaliyetleri ve netice olarak, bazı kasabaları

³² Evliya Çelebi. Seyahatname. C.7, Zuhuri Danışman Yayınevi, İst.1970, s.246.

³³ Evliya Çelebi. Seyahatname. C.5, Zuhuri Danışman Yayınevi, İst.1970, s.123-125.

meydana getirdiği kabul edilirse de maalesef kaynakların yokluğu sarıh bir şey söylemeğe manidir. Yalnız Sadettin Köpek (Zazatın) kervansarayı civarında bazı köşklerin mevcudiyetini biliyoruz ki bu yukarıdaki tahminimizi teyit eden bir kayıttır.

Pek tabiidir ki; kervansarayların vücut bulması ile ticari faaliyetler arasında sıkı bir muvazilik göze çarpar. II.Kılıçarslan zamanında siyasi gelişme ile birlikte ticari faaliyetler süratle inkişafa başlarken bununla ahenkli olarak kervansarayların da inşa edildiği görülmektedir.

Sultanlara ait ilk kervansaray, II. Kılıçarslan tarafından Aksaray civarında yapılmıştır. Bu hadise bu sultanın Aksaray şehrini kurarak burada büyük binalar, saraylar, medreseler inşa ettirmesi, oraya Azerbaycan vesair yerlerden Müslüman halkı, gaziler, âlimler, tüccarlar getirterek yerleşmesiyle alakalıdır. Bundan sonra ayrı sebepler dolayısıyla kervansaray inşası süratle ilerler ve XIII. asrın ikinci yarısına kadar devam eder.

Şehirlerarası yollarda inşa edilen kervansarayların çevrelerinde oluşan sosyo-ekonomik yapı ve buna paralel olarak muhtemelen bir şehrin nüvesini meydana getirme fonksiyonuna nazaran, mevcut şehir merkezlerinde yer alan hanların bir ticaret merkezi haline gelmiş olmaları ile beraber bir de çevrenin mimari dokusuna yaptıkları şehir estetiğini yükseltme fonksiyonları vardır.

Bugün bile İstanbul, Bursa, Edirne, Kayseri, Sivas, Erzurum gibi şehirlerin merkezlerinde yer alan hanlar şehirlerin sembol haline gelmiş binaları olmaya devam etmektedirler. Hanlar Türk şehir mimari dokusunun en önemli elemanları olmuşlardır. Mesela, Sivas'ta Moğol istilasından önce yolculara mahsus 24 han bulunduğu söylenir.³⁴

I.IX. Eğitim Fonksiyonu.

Bu naçizane çalışmayı yapışımızın gizli sebeplerinden birisi de kervansarayların Ortaçağ Türk-İslam dünyasındaki eğitim ve öğretim fonksiyonununun açığa çıkarılması olmuştur.

³⁴ Turan, Osman. Selçuklular Zamanında Sivas Şehri.D.T.C.F. Dergisi. C.IX, S.4 Aralık 1951, s.447-457.

Biz kervansarayların eğitim fonksiyonlarını aşağıdaki madde başlıkları ile ele alabiliriz.

a-Kervansaraylar Tarikat Merkezleridir:

Merkezi İslam coğrafyasının bilhassa ilim ve kültür merkezlerinde yer bulan Rebat, artık, bir şeyhin yahud bir şeyhe mensub mezarın etrafında toplanmış dervişlerden mürekkep bir zümrenin yaşadığı bir yer yani bir zaviye, bir tekkedir.

İslam dünyasının en uç noktalarından olan İspanya'da, "Ribât kelimesi pek çok kullanılmış ve Râbita, Râvita, Râbida gibi şekiller altında, yer isimlerinde günümüze kadar yaşamıştır. Berberiler memleketinde de tanınan Râbita kelimesi "kendi mensupları ve müridleri ile beraber inzivaya çekilip yaşayan bir velinin oturduğu yer" (zaviye, tekke) manasına geliyordu."³⁵

İran'da mühim bir ticaret merkezi olan Kâzerun'da (MS.963) Kerrami ve Batını teşkilatları örnek alınarak Kâzeruniye (İslahiye, Mürşidiye) tarikatının daha şeyhinin sağlığında tesis edilmiş 65 ribatının olduğu ve ribat yerine "hânâkah" bazen de "buk'a" tabiri kullanıldığı görülmektedir.³⁶

Bazı kervansaraylar bazı tarikatların merkezleri olurken, bazı hankâhlarda dervişlerin kaldığı bölümlerden bahsedilmektedir.³⁷

b-Kervansaraylar Yetişkin (Halk) Eğitimi Merkezleridir:

"Büyük merkezlerde, vakti ile sırf mücahitlere mahsus olarak yapılan Ribatlarda, artık İslam ilimleri ile uğraşan gençler de vardır ve buralarda din ilimlerine ait müzakerelerde, mübahaselerde bulunulur; bunların ihtiyaç halinde şehrin müdafaası için askeri bir kuvvet olarak kullanıldığı da tabiidir."³⁸

"Hankâhların asıl gayesi sufilere oturacak ve âyinlerini yapabilecek bir yer sağlamak iken;"³⁹ "Mısır ve Suriye'de zaviyeler (yani hânakahlar) galiba muayyen bir tarikat erbabına aid müesseselerdi; ribatlarda ise, yolcular,

³⁵ Marcais, Georges. A.g.m., s.734-737 (637-38).

³⁶ Köprülü, M.Fuad. A.g.m.,s.267-288 (273).

³⁷ Aslanapa, Oktay.Ribat.İA MEB. Yayınevi. İst.1960, s.737-738 (738).

³⁸ Köprülü, M.Fuad. A.g.m.,s.267-288 (272).Cebecioğlu, Ethem. Hacı Bayram Veli, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ank.1991, s.39.

³⁹ Pedersen, Johs. Mescid. İA. C.VIII, MEB.Basımevi, İst.1960, s.1-71(59).

muhtelif tarikatlara mensup dervişler, ilim tahsili ile meşgul talebe karışık bir surette yaşıyorlardı. Gerek zaviyelerde gerek ribatlarda ayrıca namaz kılmaya mahsus bir mescid ve bazen bir de kütüphane bulunduğu metinlerin şahadetinden anlaşılıyor. Mamafih bunun sadece bir faraziyeden ibaret olduğunu ve ribat ile zâviye arasında belki de hiçbir fark olmayıp bu iki ıstılahın birbirleri makamında kullanıldığını düşünmek de mümkündür.”⁴⁰

Bir kaynakta, “Merv’li Abdullah b.Mübarek’in orada biri fakiihlere biri de hadisçilere mahsus iki Ribat yaptırmış olması da, bu müesseselerde cihad fikrinin büsbütün kayb olduğu tarzında tefsir olunmamalıdır; çünkü kendisi de hem âlim, hem mücahid sıfatlarını taşıyordu.”⁴¹ Diğer açıdan fakirlere ve muhadislere mahsus bu iki ribatta hangi metodla ve kimlerle hadis ve fıkıh eğitimi ya da öğretimi ile uğraşılıyor du? Bu sorunun cevabına dair bilgiye rastlanmamıştır.

c-Ribat ya da Kervansaraylar Örgün Eğitim Kurumlarıdır:

Bir kervansarayda mektebin bulunduğunu öğrendikten sonra,“Daha XI. asırdan evvel Mâverâünnehir’de fıkıh ve hadis ile uğraşanlara mahsus, adeta medrese mahiyetinde, ribatlar bulunduğu hakkında yukarıda verdiğimiz mâlumatı da burada hatırlatabiliriz. İran’da tarikatların inkişafından ve tekkelerin çoğalmasından sonra, arab memleketlerinde kurulan mümasil müesseselere Bağdad havalisinde olduğu gibi ribat adının teşmil olduğu da pek tabiidir.”⁴²

Hele hele bir diğer kaynakta, “IX. asır başlarında Semerkand’de yaşayan meşhur kelâm alimi Abü Mansur Mâtüridi ile muasır filozof Abdul’kasım Hâkim-i Semerkandi, oradaki Ribat-ı-Gaziyan’da kelâm ve hikmet okutuyorlardı. O sıralarda Semerkand’da Mu’tezile ve Kerrâmiye mezhepleri mensupları ve Şiiiler pek çoğalmıştı: Şehirde bu ilk iki mezhep mensuplarına ait on yedi medrese vardı. Abü Mânsur ve Hâkim-i-Semerkandi, onlarla her zaman mübahase ediyorlar, lakin bir türlü gelemiyorlardı. Nihayet bir gün bunlar Ribât-ı-Gâziyan’da Hızır Peygambere rastgeldiler; onun duasıyla kelim ve hikmet mes(elelerini layığı ile öğrendiler; muhaliflerini mağlub ettiler ve böylece Semerkand’de ehlişünnet ve cemaat mezhebinin kuvvetlenmesine

⁴⁰ Köprülü, M.Fuad. A.g.m., s.267-288 (277).

⁴¹ Op.cit. s.267-288 (272).

⁴² Turan, Osman. Selçuklu Kervansarayları, T.T.K.Bellelen, X/39.1964. s.471-496 (493).

hizmet ettiler.”⁴³ şeklindeki hadiseyi dinledikten sonra en az bir dönem veya bir bölgede bazı ribatların ana fonksiyonlarını aşarak öğretim kurumu olarak görev icra ettikleri kanaatine ulaşılabilir.

d- Kervansaraylar (Ribatlar) Darü'l-Hüffazlardır:

Semâni'ye istinaden Barthold'un ".....hafızlara yani Kur'an ezberleyicilere ait olduğunu belirttiği ⁴⁴ ribatlardan bahsetmesi, M.Fuad Köprülü, bu kanaate katılmasa da akla 'niçin olmasın' sorusunu getirmektedir.

e- Kervansaraylar (Ribatlar) İrade Eğitimi Merkezleridir:

Elbistan'da Afşin ilçesi yakınında 1215 de yaptırılan ve hitabesinde Sultan İzzeddin Keykavus I ile Emir Hasan'ın adları okunan⁴⁵ ribatın mimari hususiyetlerinden bahsedilirken "Tonoz ile örtülü uzun holler ve çile odaları ve büyükçe bir mescitten ibaret olan bina planı bakımından ribata uygun bir yapı şekli gösteriyor"⁴⁶ denmektedir. Bazı mutasavvıfların hayatlarında 'irade eğitimi' veya 'nefs terbiyesi' denilen ameliyenin yapıldığı yer çilehanelerdir. Oktay Aslanapa, "Mükrimin H.Yınanç "an'aneye nazaran' Hacı Bektaş Veli gibi, bir takım büyük velilerin çilehanesinde çile çekerek, velilik derecesine ermiş oldukları bu ribat içerisinde çeşitli tarikatların zaviyelerin" bulunduğunu yazmaktadır."⁴⁷ diyerek ribatlarda çilehane geleneğinin köklü bir teamül olduğu kanaatini güçlendirmektedir.

f-Kervansaraylar (Ribatlar) Askeri Eğitim Merkezleridir:

Bir kaynakta, "ribatta hayat nöbet tutmak, askeri talimler yapmak, bir de ibadet ile geçiyordu. Murabıtlar muhterem bir şeyhin idaresi altında uzun ibadetler ile şehid olmaya hazırlanıyorlardı"⁴⁸ şeklindeki tespit ribatların bir askeri eğitim yurdu olduğuna dair tespitimizi teyit etmektedir.

⁴³ Köprülü, M.Fuad. A.g.m., s.267-288 (272).

⁴⁴ Köprülü M.Fuad. Ribat- Vakıflara Ait Tarihi İstilahlar, Vakıflar Dergisi, S.II, s.267-288 (271).

⁴⁵ Yınanç, Mükremün Halil. Elbistan,İA. C.IV, MEB. Basımevi, İst.1964. s.223-230(227).

⁴⁶ Özgüç, Tahsin ve Akok, Mahmut. Afşin Yakınında Eshab-ı Khef Külliyesi, AÜ İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü, Yıllık 1956 II, s.77-81. şekil 1-5.

⁴⁷ Aslanapa, Oktay. Ribat, İA. C.9, MEB.Yayınları. İst.,1961, s.734-738.

⁴⁸ Marcais, Georges. A.g.m. s.734-737(735).

g-Kervansaraylar Sosyal İletişim Ocaklarıdır:

Günümüz sosyal hayatının basın-yayım ve reklam kavramlarının henüz gelişmediği, insanlar arası iletişimin araçlarla değil yüz yüze yapılabildiği asırlarda bilgi, görgü ve tecrübe sirkülasyonunun gerçekleştiği en önemli kurumlardan biri de hanlar ve kervansaraylardır.

Ayrı çevrelerin insanları buralarda karşılar; dini, ahlaki, siyasi, ticari, edebi konulara dair sohbetleri ile birbirlerinin uyarıcı ve aydınlatıcıları olurlar. Han ve Kervansaraya inen âlimler, sufiler, şeyhler, şairler, halk ozanları kendilerinden oraya izler bırakırlar.

Bu izler dillerden dillere dolaşır. Köroğlu, Dadaloğlu, Aşık Garip, Aşık Kerem, Aşık Ömer, Karacaoğlan, Dertli ve diğerlerinin kervana, hana, kervansaraya ilişkin şiirleri vardır. Fakat kervansarayın Anadolu insanının iç dünyasındaki fonksiyonunu, önemini en iyi anlatan edebi ürünlerden biri şüphesiz "Han Duvarları" şiiridir. Şiirden seçtiğimiz han atmosferini tasvire yönelik birkaç beyit şöyle sıralanabilir:

.....
*Neden sonra sarsıldı altımda demir yaylar,
Gözlerimin önünden geçti kervansaraylar*
.....
*Bir deva bulmak için bağrındaki yaraya
Toplanmıştı garipler şimdi kervansaraya
Bir noktada birleşmiş vatanın dört bucağı
Gurbet çeken gönüller kuşatmıştı ocağı
Fani bir iz bırakmış burada yatmışsa kimler
Aygın baygın maniler açık saçık resimler....*
.....
*Ben garip çizgilerle uğraşırken başbaşa
Rastlamıştım duvarda bir şair arkadaşa
"On yıl var ayrırım kına dağından
Baba ocağından yar kucağından
Bir çiçek dermeden sevgi bağından
Huduttan hududa atılmışım ben"*
.....
*Bizden evvel buraya inen üç dört arkadaş
Kurmuştlar tutuşan ocağa karşı bağdaş*

.....
Gün doğarken bir ölüm rüyasıyla uyandım,
Baş ucumda gördüğüm şu satırlarla yandım!
 "Garibim namıma Kerem diyorlar
 Aslımı el almış harem diyorlar
 Hastayım derdime verem diyorlar
 Maraş'lı Şeyhoğlu Satılmış'ım ben"

.....
Arabamız tutarken Erciyes'in yolunu
"Hancı dedim, bildin mi Maraş'lı Şeyhoğlu?"
Gözleri uzun uzun burkulu kaldı bende
Dedi: "Hana sağ indi ölü çıktı geçende!"

.....
Ne zaman yolda bir han rastlasam irkilirim
Çünkü sizde gizlenen dertleri ben bilirim.

.....
Ey garip çizgilerle dolu han duvarları,
Ey hanların gönlümü sızlatan duvarları!⁴⁹

I.X.Ve Diğer Fonksiyonları.

Hanlar ve kervansarayların hemen hepsinde karşılaştığımız yukarıda belirtilen fonksiyonları yanında sadece bazılarında rastladığımız nadir bazı işlevlere de sahip oldukları görülmektedir. Onlar şöyle sıralanabilir,

a- Türbe ya da Mezarlık Fonksiyonu:

Ribatlar, "fakir yolcuları barındırmak hizmetini görmekle beraber dervişlerin oturup ibadet etmelerine mahsus birer tekke olduğu, tarihi kaynaklarda bilhassa tesbit olunmaktadır; zengin vakıflara malik olan bu müesseselerde, ekseriya onu yaptırانların türbeleri bulunduğu gibi, dervişlerin başında birer şeyh de bulunmakta ve bunlar da öldükleri zaman ribat'a gömülmektedirler.....

⁴⁹ Çamlıbel, F.Nafiz. Gurbet ve Saire-Toplu Şiirler, YKY.İst.2003, s.15-19.

Bu ribatlar hemen umumiyetle, ribat müesseselerinin ve oraya mensup birtakım mücahit dervişlerin mezarlarını da ihtiva ediyordu.⁵⁰ Hatta bazı bölge emirlerinin kendilerini ribatlara gömdürmek suretiyle burada defnedilmiş bulunan mücahitlerin sevaplarına katılmayı ümit ettikleri yolunda ifadelere rastlanmıştır.⁵¹ Bu durum razı ribatların diğer fonksiyonlarına karşın küçük çapta da olsa bir mezarlık hüviyetine sahip olmalarına yol açmıştır.

b- Askeri Cezaevi Fonksiyonu:

Osman Turan İbni Bîbî'ye istinaden; "İzeddin Keykavus'un Eyyubilerle yapılan muharebesinden bahsederken esir olan Selçuk askerlerinin hanlara hapsedildiğini, Keykavüs'ün Kılıçarslan'ın askerlerini Alâaddin kervansarayında tevkif ettiğini bildirmekle beraber bu askeri ehemmiyetleri bakımından pek önemli bir durum içermez"⁵² demektedir. Her kervansaray için denmese de kervansarayların tarihlerinde böyle bir iş gördükleri de tespit edilmiş olmaktadır.

c- Sığınaklık Fonksiyonu:

Bazı, Selçuklu kervansaraylarında sefer esnasında ordunun konakladığı, yabancı hükümdarların ağırlandığı ve bu yapıtların gerektiğinde hapisane ve sığınak olarak da kullanıldığı bilinmektedir.⁵³ Hapishanelik askeri bir hizmet şekli gibi görünüyorsa da, sığınak oluşun bir askeri kuvvet için olmaktan ziyade sivil halk için söz konusu olduğu sanılmaktadır.

d- Eğlence ve Serserilerinin Buluşma Yeri Fonksiyonu:

Çok nadir de olsa, "Şehirlerdeki bazı hanların halkın zevk ve eğlence yeri olarak kullandığı da gözükmektedir. Meselâ XIII üncü asırda Konya'da bulunan Ziyaeddin Han'ı böyle idi. Rivayete göre, burada çok güzel, hoş sesli, çengi çalan bir kadın vardı. Onu dinlemeye gidenlerin bir çoğu kendisine ve sesine aşık olmuşlardı ki sultanın hazinedarı Şerafeddin de bunlar arasında idi; ve nihayet o beş bin dinar mihr vermek suretiyle onunla evlenmişti."⁵⁴

⁵⁰ Köprülü, M.Fuad. A.g.m., s.267-288 (273-274).

⁵¹ Marcais, Georges. A.g.m., s.737-737 (736).

⁵² Turan, Osman.A.g.m. s.471-496 (491).

⁵³ Akalın, Şebnem. A.g.m.,s.299-302.

⁵⁴ Ahmed, Eflaki. Menakibü'l-Arifin, C.I, Çev.Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, İst.1973. s.365-366.Mevlana Mevlana'nın Mektupları, İst.1936, s.75.

Bir diğer kaynakta seyyah İbn Havkal'a izafeten X.asırda Palermo ribatından bahsedilmekte ve burasının dindar ve hayırsever insanlar hesabına, düzenli cemiyet dışında geçim yolu bulan serserilerin bir bir buluşma yeri olduğu⁵⁵ kaydedilmektedir.

e- Öğrenci Yurdu Fonksiyonu:

İslam dünyasının merkez coğrafyasında yer alıp askeri fonksiyonlarına gerek kalmamış bazı kervansarayların ilim öğrenmekle meşgul öğrencilerin kaldıkları yurt olarak hizmetlerini sürdürdükleri görülmüştür.⁵⁶ Şehir merkezlerindeki bazı hanların hala aynı amaçla kullanıldıkları bilinmektedir.

SONUÇ

Biz kervansaraylar ile ilgili sözlerimizi maddeler halinde şöyle bitirebiliriz:

1- "Kervansaray" daha çok bu kurumların Selçuklu ve Fars kültür çevresindeki adıdır.

2- Kervansaraylar bir çağa adını vermiş karakteristik kurumlar.

3- Kervansaray öncelikle İslam hudutlarındaki müstahkem savunma mevzilerini ifade eden kışlalardır.

4- Stratejik önemlerine göre değişik büyüklüklerin de olan kervansarayların bazıları adeta etrafı surlarla çevrili ve kalelere müdafaa edilen bir yerleşme merkezi halini almışlardır.

5- Bu kurumlarda gönüllü piyade ve süvari mücahitler, askeri birlikler, bazı bölgelerde, yolcular, misafirler ve gönül ehlinde insanlar bulunurdu.

6- Ana yollar üzerinde özellikle ticari kervanların konaklaması ve asayiş koruma merkezleri olarak muhkem binalara "ribat" denmiştir.

7- Türk İslam dünyasında Kervansaray (kervansaray), ribat, tekke, zaviye, hankah (hanakah), han, düveyre, buk'a, savma'a, dergâh, âsitane gibi kurumlar birbirlerinin müradifi kabul edilebilirler.

⁵⁵ Marcais, Georges. A.g.m.,s.734-737 (735).

⁵⁶ Köprülü, M.Fuad. A.g.m., s.267-288 (274).

**ORTAÇAĞ TÜRK VE İSLAM DÜNYASINDA KERVANSARAYLARIN (HANLAR-
RİBATLAR) FONKSİYONLARI**

8- Ribatlarda yolcuların bütün medeni ihtiyaçlarını karşılayacak hizmet kısımları (cami, mutfak, hamam, yatakhane, depo, tamirhane, vb.) bulunurdu.

9- Güvenlik merkezi fonksiyonunu yitiren kervansaraylar gariplerin, yoksulların, öğrencilerin, kimsesiz dulların barınağı haline gelmiş ve ribat adanı almışlardır.

10-Ribatlar zamanla belirli tarikatların yuvalandığı, şeyhlerin dini öğretim, ibadet ve fikir meclisleri düzenledikleri din eğitimi merkezleri haline gelmişlerdir.

11-Bazı ribatların fıkıh ve hadis âlimlerinin örgün eğitimine ayrılıp, medrese görevi ifa ettiği tespit edilmiştir.

12- Ribatlarda askeri, ahlaki, dini tasavvuf ağırlıklı bir yetişkin (halk) eğitimi yapıldığı bilinmektedir.

13- Türk İslam dünyasının çeşitli bölge ve asırlarında ribatlar; misafirhane, tarikat merkezi, yurt, eğitim kurumu, ticaret merkezi, pazardan hapishaneye kadar birçok görevler ifade ede gelmişlerdir.

14- Bu görevleri hakkıyla yapabilmek için belirli özellikleri ile bir han, kervansaray ya da ribat mimarisi oluşmuştur.

Bu malumat bize; kervansarayların ne muazzam bir teşkilata sahip olduğunu, dönem ve bölgenin ne yüksek bir ticari potansiyele ve kültürel zenginliğe ulaştığını göstermektedir. Söz konusu ettiğimiz tarihi, kültürel, ticari, askeri, dini, mimari vs. fonksiyon ve yönleriyle kervansaraylar için dense dense bir "Kervansaraylar Medeniyeti" denilebilir.

Günümüzde bu kurumların fonksiyonlarıyla örtüşen işleve sahip dünyada bir müessese bulunmamaktadır. Demek ki; kervansaraylar tarihin ölümsüzlere has dünyasında yerlerini almışlardır.

Kervansaray; taş, duvar ve sur ile başlayıp, askeri, iktisadi kuvveti, insana hizmet ve hürmeti içinde besleyip büyüten ve barındıran, eğitim ile geleceği emniyet altına alıp uhrevi bir inanç ile varlığını asırlarca sürdürmüş eşsiz bir sosyal muavenet kurumudur.

KAYNAKÇA

Ahmed, Eflaki, Menahib'ül Arifin, C.I, Çev.Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, İst.1973.

Anonim. Selçukname, İçinde; Turan, Osman. Selçuklu Kervansarayları, T.T.K. Belleten, X/39. (1964).

Aslanapa, Oktay. Ribat İA. C.IX, MEB Yayınları, İst.1960.

Bratianu, Commerce Genois, p.163 içinde; Turan, Osman. A.g.m., s.471-496 (495).

Cebecioğlu, Ethem. Hacı Bayram Veli, Kült. Bakan Yayın, Ank.1991.

Çamlıbel, F.Nafiz. Gurbet ve Saire-Toplu Şiirler, YKY. İst. 2003.

Evliya Çelebi. Evliya Çelebi Seyahatnamesinden En Güzel Seçmeler. İskit Yayınevi, İst.1962.

Evliya Çelebi. Seyahatname. C.7, Zuhuri Danışman Yayınevi, İst.1970.

Gardizi. Zeyn al-Ahbar, Berlin.1928, s.23-24, İçinde Köprülü, M.Fuad.

Kafesoğlu İbrahim. Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayınları, İst.1983.

Kafesoğlu, İbrami. Selçuklular. İA.C.X, MEB. Basımevi, İst.1966.

Köprülü M.Fuad, Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti, Vakıflar Dergisi, S.I, Ank.1938.

Köprülü M.Fuad. Ribat- Vakıflara Ait Tarihi İstilahlar, Vakıflar Dergisi, S.II.

Kur'an-ı Kerim, el-Enfal a.60.

Merçil, Erdoğan. Müslüman Türk Devletleri Tarihi. İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayınları.İst.1985.

Mevlana Mevlana'nın Mektupları, İst.1936.

Özgüç, Tahsin ve Akok, Mahmut. Afşin Yakınında Eshab-ı Kehf Külliyesi, AÜ İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü, Yıllık 1956 II.

Öztuna, Yılmaz, Osmanlı İmparatorluğu, Türk Ansiklopedisi (26.Ciltten ayrı basım)MEB. Basımevi, Ank.1977.

ORTAÇAĞ TÜRK VE İSLAM DÜNYASINDA KERVANSARAYLARIN (HANLAR-
RİBATLAR) FONKSİYONLARI

Pedersen, Johs. Mescid. İA., C.VIII, Maarif Basımevi, İst.1960.

Quatremere. Matla (Al-Sa'deyn) tercümesi, Notices et Extraits, XIV, 1843.

Turan, Osman. Selçuklular Zamanında Sivas Şehri. D.T.C.F. Dergisi.
C.IX, S.4 Aralık 1951.

Vakıflar Dergisi, S.II, Ank.1942. Kunter. Halim, Baki. Türk Vakıfları ve
Vakfiyeleri, Vakıflar Dergisi, S.I, Ank.1938.